

тільки „внутрішньою людиною”, як навчив нас говорити ап. Павло.

І слушно, бо це наче зародкова клітина для цілого життя людини, і особистого, і соціального*).

Нинішні природники, фізики та психольоґи загубили цю „внутрішню людину”. Я їм не дивуюся, бо я також ходив по їхніх шляхах. Якщо чоловік, замість щоб бачити свою жінку так, як її дійсно бачать людські очі, бачив її „очима модерної фізики”, невже міг би її любити й жити з нею? Якщо б бачив перед собою, замість людини-жінки, мряковину, зложену з бильйонів і бильйонів атомів, протонів і електронів, що виконують свої дивні рухи, невже міг би з їх рухів відгадати любов своєї жінки і взагалі її внутрішні стани? У мряковині атомів він загубив би „внутрішню людину” своєї жінки — загубив би свою жінку, хоч вона стояла б перед ним.

Так модерні фізики й психольоґи загубили „внутрішню людину” — і розійшлися з Тобою, мій Господи й Учителю!

Та я не загубив „внутрішньої людини” — і це нас нерозривно вяже.

(Продовження буде).

Ростислав Лашенко**)

КОБЗАРІ І ЛІРНИКИ У ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ

„Вітер віє, повіває,
По полю гуляє,
— На могилі кобзар сидить
Та на кобзі грає...”

(Т. Шевченко).

„Пісні для України — все: і поезія, і історія, і батьківська могила”¹⁾ — писав колись Гоголь. І дійсно: хто не знає, хто не розуміє, яку роль, яке значіння має в Україні пісня? В піснях українських, як в дзеркалі, відбивається все життя народне, побут народу, народні бажання, думки і мрії; в піснях український народ пригадує ті визначні історичні події, що глибоко зачіпали народне життя, ворушили громадський спокій. А таких подій у нашій Україні в давсе це знаходило свій вислів в українській пісні, в українській лекому минулому її було чимало, бо Україна довго і вперто боролася

*) Це значить: хоч Христос не був соціальним реформатором, то проте з Його науки випливають тривкі і непохитні напрямні в соціальних справах. Редакція.

**) Покійний автор цієї статті (* 1877 — † 1929) був професором історії українського права в українським університеті в Празі. Відомий він як учений передовсім із своїх праць: „Лекції по історії українського права”, „Копні суди в Україні” та „Невільна людність в Україні”. — Цю статтю написав Р. Лашенко ще в травні 1921. р., проживаючи тоді у Львові. Родина Покійного надіслала нам її вже в 1932. р., одначе вона пролежала у нашій редакційній теці аж досі. Зміняємо у ній відповідно тільки закінчення з відомих причин. Редакція.

¹⁾ Твори Н. В. Гоголя, т. IV, ст. 193.

за свою волю. І всі визначні історичні події тієї кривавої боротьби за волю народу, за кращу долю його, лицарські змагання вождів народніх, що клали свої голови на полі бою, їх героїчне почуття — „думи“.

Ті пісні і думи на широких просторах землі української співали наші національні рапсоди, наші бояни — українські кобзарі-бандуристи. (Рапсодами ж у греків, а боянами у нас ще за часів князівської України-Руси звалися народні співці, що співали про всякі „героїчні“ події).

Кобзарі або бандуристи співали в Україні пісні і думи за допомогою (під так званий акомпаньямент) особного музичного струменту — „кобзи“ або „бандури“. Бандура — струмент досить складний. Роблять її звичайно із липового дерева і має вона вигляд тикви; бандура має 12 струн, із них шість грубші від інших. Шість більших струн збуťся бунти, а другі шість — приструнки. Струни роблять із овечих кишок. Але можна зустріти бандури, що мали і по 18, 19 і 20 струн; на такій бандурі ще недавно грав відомий харківський бандурист Павло Калиберга.

Українські народні мелодії, що за свідоцтвом славетного музикки нашого, небіжчика Миколи Лисенка, своїм складом нагадували мелодії старовинно-грецькі, виконані на такому ніжному струменті, як бандура, не могли не робить дуже міцного вражіння на слухачів.

Кобзарі, як і старовинні грецькі рапсоди в більшості — сліпі на обидва ока. Позбавивши сліпця змоги безпосередньо доторкуватися до зовнішнього світу, природа звичайно винагороджує його великим хистом у собі самому творити цілий світ звуків і країв для нього вражіння світла, природа розвиває в заміну за те в більшій мірі його музичні слухові здібності... Переживаючи, як Гомерів Нестор, декілька поколінь, пройнятих одними й тими самими мріями, та маючи таким чином спромогу вибрати найвизначніші факти героїчного життя, складають вони під звуки бандури або іншого музичного струменту ті епопеї (героїчні оповідання), що у всіх майже народів є їх найкращим словним багатством²⁾. Але щоб добре грати і співати під бандуру необхідний — хист, талант, а передовсім досить трудна і складна наука.

Кобзарі звичайно походили з найбідніших, незаможних селянських родин України. Злидні, бідність — тяжке горе; а коли до того додати каліцтво — сліпоту, горе стає страшним, безкраїм.

Більшість кобзарів в Україні ставала кобзарями ще в молодих літах; багато навчалося грати на бандурі й співати пісні ще майже в дитячих роках. Трапиться в бідній селянській родині лихо, осліпне хлопчина, помре батько, а то — борони Боже — і мати, збереться рідня і сусіди, посумують, поміркують та й поведуть хлопчика до бандуриста — теж сліпця у „науку“ — нехай вчиться! Звісно, за старих часів усяких дитячих захистів, куди брали б таких бідолах-сиріток, ще й не було.

„Наука“ у кобзаря тяглася років три-чотири, а то й п'ять. Коли учень вже трохи навчиться співати й грати, кобзар посилає його на

²⁾ Див. „Остап Вересай“, Ол. Русова. (Из I. т. „Записок Ю.-З. отд. Русск. Географ. Об.-ва“, 2 ст.).

ярмарок або на базар — туди, де збираються люди, добувати співом хліба. Увесь свій заробіток учень віддавав кобзареві. А за це цей останній вчив його далі доти, поки учень уже остаточно навчиться. Але не кожний кобзар знав усі пісні й думи, і молодому сліпцеві-кобзареві доводилося ще довго самому вчитися, прислухатися до різних дум і пісень.

Які ж саме пісні співали здебільша кобзарі в Україні?

Пісні були різні, але всі ті пісні можна поділити на кілька окремих відмін щодо їх змісту й складу. Передовсім до таких пісень належали пісні про різні історичні події, що свого часу трапилися в Україні і залишили по собі пам'ять у народніх спогадах. Це якраз були так звані „історичні думи”. Далі йшли пісні „божественні”, „псалми”; це пісні релігійно-морального змісту в честь Св. Богородиці і різних Святих, про правду і т. ін. Співали також кобзарі і пісні жартовливі, „сатиричні”, в яких висмівали усякі хиби, що ганьбою крили людське життя. Крім того грали вони і різні „танці”: метелицю, горлицю, гарбуза, тощо.

Із старих історичних дум, що їх співали у Великій Україні до останнього часу окремі бандуристи, дуже цікава дума „Про Олексія Поповича і бурю на Чорному морі”. Дума ця з часів морських запорозьких походів до берегів Анатолії (Туреччини). В думі розповідається, як на Чорному морі притихла страшенна буря після того, як

*Скоро став Олексій Попович
По істинні правді
Гріхи Богу сповідати...
...Притихла і впадала,
Мов на Чорному морі не бувала...*

Крім цієї думи бандуристи співали ще чимало старовинних козацьких дум про боротьбу з татарами і турками, як напр. думи про Самійла Кішку, про Марусю Богуславку, про Хведора Безвідного, плач невільників на каторзі, а також пісні історичного змісту з часів козацьких війн із поляками, напр., дума про Хмельницького і Барабаша, про Корсунську битву, тощо.

Із історичних пісень, що їх співали кобзарі до останніх днів, великою любов'ю народу втішалася дума „Про удову і трьох синів”. В думі тій розповідалося про горе матері удови, яку сини вигнали на старості літ і якій довелося жити по чужих людях.

*Гей то в святу неділеньку
То рано пораненько
То не в усі дзвони дзвонять, —
А то сини свою неньку,
Удову стареньку,
А з свого подвіря то ізгонять...*

З такою ж самою пошаною ставився народ по всій Україні і до думи „Про брата і сестру”, яка „на чужій чужині овдовіла, своїми діточками маленькими осиротіла”. Сестра „з чужої чужини” кличе до брата:

*Братику мій рідненький,
Як голубонько сивенький!
Через бистрії води білим лебедоньком перепливи,
А через широкі степи малим-невеличким перепілонь-
ком перебіжи,
Через дальні далекії сторони,
Через темні високі дуги
Ясним соколом перелети
На моє подвіря сизокрилим голубком упади...*

Слухаючи цієї думи, як і думи „про удову”, жінки в Україні завжди плачуть. Та й не самі жінки. „Влітку я часто бував — розповідає один письменник (п. Крист) — в Куражському монастирі, де й познайомився з бандуристом Остапом Бутенком та записав від нього чимало дум і пісень. Якось раз після хрестного ходу я пішов біля ставу вузьенькою стежечкою, що бігла навколо архиерейського саду. Раптом понеслися звуки бандури і співи Остапа. Я вийшов із брами і спинився. На спаді неглибокої яруги сидів Остап і співав думу „про Удову”. Навколо стояло шість-сім жінок-удов і, схиливши голови на праві долоні, одні плакали, другі раз-у-раз повторювали за слішим і кидали свої уваги”³⁾). Таке міцне враження робила дума, що її співав кобзар, на слухачів! Але траплялося часто й так, що, співаючи думу, сам кобзар разом із своїми слухачами плакав. Про такі випадки свідчить і небіжчик Ол. Русов, розповідаючи про славетного українського кобзаря, теж вже давно небіжчика, Остапа Вересає, який, виконуючи деякі місця своїх пісень, заливався сльозами⁴⁾).

З пісень „божественних” або „псалм”, як називали їх самі кобзарі — пісень, які ще недавно в ХХ. віці співали у Великій Україні бандуристи, відомі отсі: „О жизні”, „О розставанні душі з тілом”, пісня про „Святого Лазаря”, „Ісусе мій прелюбезний”, „Олексія чоловіка Божого”; відомі також пісні морального змісту про „Блудного сина”, про „Страшний Суд”, про „Правду” й інші. Такі пісні навчального змісту, як от пісня „про Правду”, були дуже до вподоби слухачам.

*Ой у світі правди, правди не зіскати!
Що вже тепер правда стала у неправді жити,
Тепер правда у панів у темниці,
А щира неправда з панями в світлиці!
Що вже тепер правда стоїть у порога,
А щира неправда з панями в кінець стола!...
Тепер уже правду ногами топтають,
А щир у неправду медом-вином напувають!*

Дуже улюблена й поширена також пісня „Всякому городу нрав і права” — вірші відомого українського філософа-вченого Григорія Сковороди, що жив ще у ХVIII. віці на Полтавщині й Харківщині. Пісня ця була така популярна, така відома, так подоба-

³⁾ Е. Крист. Сб. Харьк. Ист.-филолог. Общ., XIII, 1902.

⁴⁾ Ол. Русов, цитов. праця, 23 ст.

лася, що із 34 рядків віршів Сковороди кобзарі самі поширили їх аж до 84 рядків.

Із жартівливих пісень більш над усе кобзарі співали так звану „Дворянку”, „Чечітку”, „Попадю”, „Кисіль” і деякі інші. Остап Вересай, що жив ще у другій половині минулого століття, із жартівливих пісень співав „Щиголя”, „Бугая”, „Хому і Ярему”, „Гусарську жону” й інші. Із жартівливих пісень, що їх ще у ХХ. віці співали в Україні кобзарі (в різних відмінах), дуже відома була пісня „Кисіль”. Чоловік занедужав. Хвора людина, звісно, — з „вибриками”: забажала кисілю. Жінка турбується:

*Ой мій милий заболів,
Киселечку захотів...
Пішла жінка по селу
Добувати кисілю.*

Кисілю жінка не добула, а добула овес:

*Цить, милий, не вмірай,
Киселечку дожидай...*

*I забрала овес
У запаску увесь.*

Посипала вона овес на холодній печі:

*Ой і сох той овес
Цілий місяць увесь.*

Коли овес висох, пішла жінка добувати на селі жорен.

*Не добула камянних
Та й добула лубяних...*

Почала молоти:

*Ізмолола той овес
На мучицю увесь.*

Далі добула дурна баба діжку без днища. Процідивши вранці на чотири пальці, поставила до печі:

*Поставила до печі —
Уже милий без речі.*

Кінець кінців:

*Поки кисіль укипів,
Уже милий одубів...*

Кобзарі в Україні втішались великою пошаною у бідного незаможного народу. Всюди, де вони тільки не з'являлися, чи на майдані, чи біля церкви, чи на ярмарку, чи на базарі, навколо їх завжди купчилися і молоді й старі, і заможні й бідні... Всякому бажалося почути рідну пісню, почути звуки бандури, які кожному українцеві нагадували мимохіть так багато, багато...

Заробляли кобзарі в Україні до війни 1914. р. не багато; за словами одного кобзаря, що співав в початку ХХ. віку на Харківщині (Древченко), заробіток кобзаря за добу був од 30 копійок до одного карбованця. На селі здебільша кобзарям давали їжу: хліб, яйця і т. ін. Праця ж кобзарів взагалі була тяжка. Яка б не трапилася погода, чи соняшний день, чи хмарно, чи навіть дощик падав — їти треба, — бо їсти ж щодня теж треба... „Я сам особисто — пише один письменник (п. Крист) — багато разів бачив, як в минулу гнилу зиму перед святами бандуристи і лірники співали цілими днями й на вітрі, сидячи на вогкій землі. Додайте до цього плентання з одного двору до другого, собак, образливі жарти і навіть лайку, постійну безпомічність і вічну темряву, то малюнок буде далеко невтішний. „Тільки нікуди дїться!“⁵⁾ (Слова одного кобзаря). А тим часом „кобзарі — це не прошаки, що своєю бідністю або каліцтвом зворушують і спонукують людей до милостині: це професіональні співці, знання яких вимагає вродженого таланту й музикальності, довгої і тяжкої, з трудом здобуваної, а часами і коштовної науки. Бідну лепту вони не беруть дармо, а відплачують за неї щедро пісню, думою і грою, що часто-густо мають прикмети справжнього артизму“⁶⁾. І дійсно: навіть панів, поміщиків, купців, що тільки дбали про свої особисті інтереси, і тих покоряв своєю пісню, своєю думою сліпий кобзар. Не дармо найславетніший із кобзарів цілої України Тарас Шевченко писав про кобзаря:

*Перебендя старий, сліпий
Хто його не знає?
— Він усюди вештається
Та на кобзі грає...
А хто грає —
Того знають і дякують люди:
Він їм тугу розганяє,
Хоч сам світом нудить...*

Тільки один був заклятий, завзятий ворог у сліпих бандуристів в Україні на території бувшої Росії; це — російські поліцаї — „справники“, „станові“, „урядники“, „стражники“, що, як ті хорти, швендялись по ярмарках, на базарах, де було взагалі якесь скупчення народу, вишукуючи „безпорядок“. Старий кобзар, що співав про давнє минуле України, про „волю“ народу, про славних лицарів-українських козаків, про „правду“, яка „сидить у панів під ногами“, про страшний суд, де всім рівно „приятельство буде“ — був їм ненависний. Вони ненавиділи кобзарів і переслідували їх з усією жорстокістю: арештували, кидали в „холодну“ — сільську в'язницю, де садовили їх разом з усякими злочинцями, конокрадами, злодіями, тощо, а людей, що купчилися коло кобзарів, розганяли на ярмарках нагайма, рвали струни на бандурах і т. ін.

І кобзарі майже перевелися в Україні.

Але ще й у ХХ. віці залишались у Великій Україні поодинокі бандуристи. В кінці ж ХІХ. віку їх було куди більш.

⁵⁾ П. Крист, цитов. праця, ст. 123.

⁶⁾ Д-р Філарет Колесса: „Укр. народні думи“, Львів, 1920, ст. 61.

Із найбільше відомих кобзарів ХІХ. віку звісні були: Архип Никоненко, родом із Лубенського повіту, Полт. губ., Андрій Шут з Черн. губ.; деякі дуже добрі „думи”, що вони співали, записав від них наш відомий письменник небіжчик П. Куліш. Дуже знаний також був у минулому віці кобзар Іван Кравченко-Крюковський. Але найзнаменитішим із кобзарів був безперечно Остап Вересай. Про життя його широко розповів нам небіжчик Ол. Русов, а про музичний бік його пісень написав наш славетний композитор Микола Лисенко⁷⁾. Вересай був родом з Прилуцького повіту, Полтавської губернії і співав ще в сімдесятих роках у Великій Україні.

Із кобзарів початку ХХ. віку відомі Михайло Кравченко (з Миргородського повіту, Полт. губ.), Гнат Гончаренко (Харк.), Іван Кучеренко (Богодухівського пов., Харк.) і особливо небіжчик Терешко Пархоменко. Крім того на Харківщині були ще знані: Петро Кулибаба (що у нього вчився Гнат Гончаренко), Горобець, Дрєвченко, Ераст Вудянський, Остап Бутенко, Іван Нетеса і деякі інші.

На археологічному зїзді, що відбувся в 1902 р. у Харкові, грало за проводом відомого кобзаря-любителя Гната Хоткевича декілька кобзарів і лірників. Між ними найвизначніший був Терешко Пархоменко.

Дуже цікаво, що більшість кобзарів походить із Лівобережжя — з Полтавщини, Харківщини або Чернігівщини. Як відомо, після козацьких повстань за Богдана Хмельницького в часі великої руйни з Правобережжя втікало на лівий берег багато народу; численні із них брали безпосередню участь у повстаннях. Вони не хотіли залишатися під панською неволею і на широкі простори Лівобережжя, аж на сучасну Харківщину і далі в степи, несли разом із собою і дух протесту проти кріпацтва та неволі. Тут мабуть на новому їх осідку, на його широких просторах, на ланах та лугах Полтавщини і Слобожанщини й почали головним чином складати думи та пісні про все пережите в ХVІІ. віці. Сюди народ певно переніс теж спогади і про ще давніше минуле. Через те мабуть і більшість кобзарів до цього часу походило з Лівобережжя⁸⁾, де довгий час теж існували їх „гнізда” (вислів Драгоманова), цебто свої кобзарські організації.

Опріч кобзарів у Великій Україні співали і співають ще й так звані лірники. Вони грають на особливому музичному струменті, що зветься „ліра”. Ліра не кобза. Звичайно ліра має дві так звані „дейки”. Боки ліри на Харківщині зветься „жібіти”. Понад верхньою „дейкою” — три струни. Ліра має клявіатуру, і самий звук із ліри добувається через осібне колесо, що крутиться на особливому вальці. За простодушним висловом одного лірника (Миколи Дуброви, Полт. губ.⁹⁾) ліру „видумав цар Давид”.

Тоді, коли можна прожити в Україні все життя і не зустрінути кобзаря (так їх уже мало), лірників в Україні було ще багато.

⁷⁾ Див. Н. В. Лисенко: „Характеристика музыкальных особенностей малор. дум и пѣсен, исп. коб. Вересаем”. (Из Г т. Зап. Ю.-З. Отд. Русск. Геогр. О-ва).

⁸⁾ П. Куліш тримався погляду, що бандуристи вийшли з-поміж козацтва.

⁹⁾ Див. С. Маслов, Лірники Полт. и Черниг. губ. Сбр. Харьк. Ист.-филолог. Об-ва. ХІІІ. т.

Ще перед війною 1914. р. жадний ярмарок в Україні не відбувався без лірників. Також, як і бандуристи, лірники здебільша — сліпці і ходять з поводатирем. Але й лірників в Україні щороку стає все менш і менш. На запит одного дослідувача кобзарів і лірників, чому тепер ліра ще існує, а кобза вивелась, той самий лірник Дуброва, який гадав, що ліру вдумав цар Давид, сказав: „Не в забарі і ліри виведуться”... Очевидячки, ті ж причини, що сприяли счезанню в Україні кобзарів, зачіпали болюче і лірників.

Лірники звичайно співають „божественні” пісні, „псалми”, також пісні жартівливі і танки. Пісень же історичного змісту, „богатирських”, як вони їх звать, майже не співають.

Кобзарі, бандуристи, до лірників та їх струменту, здається, ставляться трохи зневажливо. Ця професійна гордість кобзарів, які грають на такому складному і ніжному струменті, як бандура, цілком зрозуміла. Ліру щодо гри не можна й рівняти з бандурою; звук кобзи (бандури) нагадує звук арфи або фортепіана й цілком зрозуміла увага Остапа Вересая: „Простолюдія якась чудновата: не розуміє, що то краще. Їм аби що згук був — що кричить та пищить, що аж в хаті іноді нічого не чути, як заграє та ліра. А кобза дак добре діло: тихеньке воно, поважливе”¹⁰). Безумовно цей відзив занадто вже суворий, і ліра, яка б вона не була в порівнянні з кобзою, заслуговує проте на повагу й пошану.

Із „псалмів”, яких ще й досі співають лірники, в Україні дуже відомі: „Матері Божої Почаєвської” („Ой зойшла, зойшла зоря вечерова, над Почаєвом стала”), „Про Лазаря”, „Миколая”, „Ісусе мій прелюбезний” і інші.

Із жартівливих пісень лірники співають „Попадю”, „Чечітку”, „Дворянку” й інші. Деякі лірники співали ще недавно (а можливо, що й досі по деяких місцях співають) про „Хому та Ярему” та деякі інші. Із танків „Метелицю”, „Бариню”, „Тетяну”, „Зарушку”, також і „Комаринську”.

Ми вже пригадували вище, що в бувшій Росії кобзарів переслідувала поліція. Не досить добре відносилася російська влада, російська адміністрація, і до лірників, як і взагалі до всяких проявів української народньої творчости. Все, що нагадувало владі про Україну, її національну окремішність, її кольоровий стародавній побут, а тим більш її історичне минуле, — все до дрібниць звертало на себе увагу уряду, для якого найсвятішою річчю на світі була лише „єдина” і „неділимая” Росія.

Через те все національно-кольорове, національно-українське вражало російську владу так само і в тій же мірі, як вражає бика чорвона хустка: вона кидалася на „безпорядок” усім своїм „єдинонеділимим” запалом з однією метою: все розторопити, знищити, вивець обернути. Через те, переслідуючи кобзарів і лірників за „праздноштаніє” або „за прошеніє милостыни по привычкѣ къ праздности”, агенти царської адміністрації, місцевої влади, крізь пальці дивилися на ширення серед українського народу всякого роду фабричних і заводських пісень, пісень „вуличних”. Через те вони нічого не мали б проти того, коли лірники, замість „псалмів”, співали б на ярмарках:

¹⁰) Ол. Русов. „Остап Вересай”, ст. 24.

„Всѣ гаварят, что я вѣтренна бываю”...

Коли так відносилися влада до бандуристів, коли ширилася в Україні перед війною за допомогою адміністрації фабрична „цивілізація”, коли систематично переслідували українські просвітні організації, книжки, вистави, відчити, тощо — то не диво, що українські кобзарі — ці найчистіші люди із народу, які — за словами Великого Кобзаря Тараса Шевченка — „з Богом розмовляли”, стали переводитися в Україні. Старі вмирають, нових же майже нема...

Але настала нова доба. Над деспотичною державою Російською трапився суд Божий. Упав царський уряд і засвітила над Україною зірка нового життя. Та не довго. Незабаром прийшло більшовицько-комуністичне ярмо, в яким:

*„Україна знай горить...
По селах плачуть малі діти —
Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві...
„Чорніші чорної землі
Блукать люди; погнили
Біленькі хати, повалились,
Стави буряном поросли,
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли...”*

Що сталося під більшовицьким режимом з нашими останніми кобзарями, легко догадатись...

Та хоч кобзарів уже немає, то проте залишилися їх пісні. Нехай же вони окрилять надіями тих, хто в тяжкій боротьбі підупав уже духом, нехай ті пісні і думи зворушать сумління тих, хто в цей важкий час — дбає тільки про себе, про свої інтереси. Хай у своїх піснях і думах нагадують вони, що тих,

*...Хто матір забуває —
Того Бог карає,
Чужі люди дураються —
В хату не пускають...*

Нехай їх молитви святі за українських більшовицьких „невільників”, що

*„все в неволі проклятої, на каторзі...
„на Чорнім морі пробувають*

— дійде до самого Бога, бо

*„Ти, земле турецька, віро бусурманська,
„Уже бо ти розлучила не єдного за сім літ войною:
„Мужа з жоною, брата з сестрою,
„Діток маленьких з отцем і маткою.*

Нехай полине до самого Господа їх дума-молитва...

*„Визволь, Боже, бідного невольника
.....
„На край веселий,
„На мир хрищений!”...*